

Jerzy Koniarek *

PORÓWNANIE RÓŻNYCH SPOSOBÓW WERYFIKACJI INFORMACJI
UZYSKANYCH W BADANIACH Z WYKORZYSTANIEM KWESTIONARIUSZA

Uzasadnione wydaje się przekonanie, że większość badań wykorzystujących wywiad kwestionariuszowy jako narzędzie zbierania danych podejmuje się z intencją poznania rzeczywistości społecznej i formułowania sądów o tej rzeczywistości, a nie jedynie po to, by zdać sprawę z tego, jakich odpowiedzi udzieliły pytane osoby, czyli by móc formułować jedynie zdania o typie reakcji werbalnych występujących w sytuacji wywiadu w trakcie badań. Badacz rezygnujący z tego minimalizmu poznawczego, jakim byłoby przedstawienie wyników badań w postaci zdań, zdających sprawę z rozkładów odpowiedzi udzielonych na postawione respondentom w trakcie wywiadów pytania, na rzecz mówienia o zjawiskach realnie w życiu społecznym występujących powinien uświadomić sobie, na jakiej podstawie przekształca zarejestrowane przez ankietera, a częściej już zaklasyfikowane przez koderów odpowiedzi respondentów na sądy o badanych zjawiskach, niezależnie od tego, czy stanowią je tzw. fakty (zewnątrzne), czy opinie respondentów. Próbę zrekonstruowania i systematyzacji założeń przyjmowanych przez różnych badaczy, a będących podstawą przekształceń podjął J. Lutyński¹.

Ta rekonstrukcja, oparta na pracach empirycznych rozmaitych badaczy i uwagach metodologów odnoszących się do tego zagadnienia, pozwoliła na wyróżnienie różnych koncepcji pytania kwestionariuszowego.

---

* Mgr, st. asystent w Instytucie Socjologii UŁ.

¹ J. L u t y ń s k i, Koncepcje pytania kwestionariuszowego, ich zastosowanie w badaniach, konsekwencje i możliwości, "Przebieg Socjologiczny" 1978, t. 30 oraz t e n ż e, Pytanie jako narzędzie w surveyowych badaniach socjologicznych, "Studia Socjologiczne" 1979, z. 2.

szowego. Jedną z nich jest tzw. rozszerzona informacyjna koncepcja pytania. Badacz przyjmuje tę koncepcję wtedy, gdy: 1) przed zebraniem materiału potrafi dokładnie zdefiniować badane zjawisko oraz 2) uznaje, praktycznie w stosunku do wszystkich badanych jednostek i wszystkich udzielonych przez nie odpowiedzi, iż udzielanie odpowiedzi należącej do określonej kategorii jest równoważne przynależności jednostki badania do określonej klasy zjawisk. Innymi słowy ujmując drugi z warunków posługiwania się rozszerzoną informacyjną koncepcją pytania: badacz przyjmuje, że praktycznie wszystkie otrzymane od respondentów odpowiedzi przynoszą prawdziwą informację poszukiwaną, czyli są prawdziwymi odpowiedziami na jednostkowe pytanie badacza, tj. na pytanie stawiane sobie przez badacza w stosunku do każdej jednostki badania.

Aby traktować pytanie kwestionariusza i odpowiedzi na nie zgodnie z omawianą koncepcją badacz musi mieć pewność, iż nie występują błędy pomiaru na poziomie jednostki badania. Pewność ta powinna opierać się na przesłankach empirycznych, a nie być tylko wyrazem przeświadczeń subiektywnych czy, częściej, pragnień badacza by tak właśnie było. Jaka jest szansa na empiryczne uprawnienie charakterystycznego dla tej koncepcji pytania założenia, że wszystkie odpowiedzi badanych przynoszą informacje poszukiwane i że są to informacje prawdziwe? Pobieżny ogląd danych z rozmaitych badań ukazuje, iż regułą jest występowanie takich reakcji na pytania kwestionariusza, które nie przynoszą informacji poszukiwanych przez badacza (rozmaitego rodzaju odpowiedzi nieistotne kryjące się w kategoriach nazywanych najczęściej "brak danych"). Jak można sądzić na podstawie dotychczas prowadzonych analiz weryfikacyjnych, także nie wszystkie odpowiedzi przynoszące informacje poszukiwane zasługują na pełne zaufanie, nie wszystkie przynoszą informacje zgodne z rzeczywistym stanem rzeczy. Dlatego oczekując negatywnej odpowiedzi na pytanie, czy wszystkie uzyskiwane w trakcie badań odpowiedzi przynoszą takie jakościowo informacje, jakich oczekuje badacz, należy postawić pytanie następujące: ile w prowadzonych badaniach jest takich odpowiedzi uzyskanych od respondentów, które nie przynoszą informacji poszukiwanych lub przynoszą fałszywe informacje poszukiwane? Postawienie tego pytania rodzi problem znalezienia i operatywnego stosowania różnych takich sposobów postępowania, które pozwoliłyby ocenić jakość informacji, a także wzajemnego do siebie stosunku owych sposobów

szacowania jakości uzyskanych danych. Te sposoby prowadzące do oceny wartości danych nazywać będziemy metodami (sposobami, procedurami) weryfikacji.

Tak więc, aby stosować w praktyce rozszerzoną informacyjną koncepcję pytania badacz powinien wiedzieć, że ilość popełnionych błędów, czyli ilość uzyskanych nieprawdziwych informacji jednostkowych jest znikoma (ideałem byłaby sytuacja, gdyby nie było ich wcale). Warunkiem uzyskania takiej wiedzy jest dysponowanie sposobami pozwalającymi ocenić wartość uzyskanych rezultatów - sposobami weryfikacji danych.

Powyższe uwagi miały na celu naszkicowanie szerszego kontekstu, w jakim należy sytuować problematykę weryfikacji informacji uzyskanych w badaniach z wykorzystaniem wywiadu kwestionariuszowego oraz problem oceny różnych sposobów weryfikacji.

I. Typy weryfikacji stosowane w badaniach

W badaniach zastosowano dwa typy weryfikacji (metod weryfikacji): weryfikację zewnętrzną i weryfikację wewnętrzną². Weryfikacja zewnętrzna informacji uzyskanych w trakcie wywiadu polega na zestawieniu tych informacji z informacjami uzyskanymi na innej drodze, w nieco inny sposób. Ów inny sposób może się różnić od sposobu jakim jest wywiad kwestionariuszowy w mniejszym lub większym stopniu, pod wieloma różnymi względami. Z punktu widzenia problematyki weryfikacji ważny jest stopień w jakim ten inny sposób możemy uznać za bardziej pewny, tj. dający większe prawdopodobieństwo uzyskanych prawdziwych informacji poszukiwanych. Możliwości w zakresie oceny jakości informacji z wywiadu kwestionariuszowego są tym większe, im ów sposób jest bardziej niezawodny, pewniej prowadzący do informacji, których ze względu na ich jakość, oczekuje badacz. Zwykle ów lepszy sposób jest bardziej pracochłonny, bardziej kosztowny, mniej wygodny w użyciu niż wywiad kwestionariuszowy i to tłumaczy rezygnację z niego w standardowych badaniach.

² Patrz: J. L u t y ń s k i, Analizy weryfikacyjne w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego, ich rodzaje i możliwości, [w:] Analizy i próby technik badawczych w socjologii, red. Z. Gostkowski, J. Lutyński, t. 5, Wrocław 1975.

Weryfikacja wewnętrzna polega na ocenie procesu badawczego prowadzącego od sformułowania przez badacza pytania kwestionariuszowego do zaklasyfikowania jednostki badania do określonej klasy badanych zjawisk. Jednym z ogniw tego procesu formowania informacji są reakcje wewnętrzne respondenta na zadane mu pytanie. Weryfikacja wewnętrzna koncentrująca się na tym etapie procesu formowania informacji polega na stwierdzeniu, czy u respondenta, w przypadku każdej odpowiedzi udzielonej na pytanie kwestionariusza, zachodziły czy nie zachodziły procesy uznane przez badacza za konieczne, by oczekiwać odpowiedzi istotnej, przynoszącej poszukiwaną informację i zarazem trafnej (przynoszącej prawdziwą informację poszukiwaną). Zastosowanie weryfikacji wewnętrznej do tego fragmentu procesu formowania informacji, jakim są procesy wewnętrzne respondenta, zakłada konieczność uprzedniego skonstruowania przez badacza w stosunku do każdego weryfikowanego pytania modelu prawidłowego procesu formowania i udzielania odpowiedzi na pytania kwestionariusza, czyli modelu takich reakcji respondenta, które doprowadzą do tego, że jego odpowiedź będzie istotna i trafna.

II. Stosowanie w badaniach techniki weryfikacji zewnętrznej

W badaniach zastosowano dwa sposoby postępowania, które na innej drodze miały przynieść te informacje, o które pytano respondentów w trakcie wywiadu kwestionariuszowego. Pierwszy z tych sposobów, zwany wywiadem pogłębionym, stosowano w odniesieniu do 13 pytań, na które odpowiedzi miały zostać zweryfikowane. Były to pytania kwestionariusza numer: 1, 2, 4, 7, 12, 15, 17, 19, 23, 24, 42, 48, 49. W stosunku do każdego pytania przygotowano schemat postępowania obowiązujący ankietów przeprowadzających ten wywiad. Układając schematy postępowania ankietarskiego dla każdego z pytań odwoływano się do zbudowanych wcześniej modeli procesów prawidłowych dla odpowiednich pytań. Działanie ankietera zgodne ze schematem wywiadu pogłębionego miało skłonić respondenta do tego, by jego sposób rozumienia pytania oraz przewidziane w modelu pytania reakcje wewnętrzne mogły mieć miejsce; starano się zwiększyć szanse na zajście u respondenta procesów prowadzących do udzielenia odpowiedzi prawidłowej. A więc tam, gdzie zakładano, że aby udzielić istotnej i trafnej odpowiedzi zachodzi konieczność

przypominania sobie przez respondenta pewnych faktów czy sytuacji - skłaniano go do osiągnięcia pamięcią do tych faktów i sytuacji, jeśli zakładano konieczność zgodnego z oczekiwaniem badacza rozumienia pewnych pojęć i uznawano, że istnieje prawdopodobieństwo ich innego niż to oczekiwano rozumienia - w wywiadzie pogłębionym wyjaśniano możliwie przystępnie sens nadawany przez badacza owym pojęciom; jeśli od badanych oczekiwano porównania - w trakcie wywiadu pogłębionego ankieterzy mieli za zadanie dokładnie uświadomić respondentom, co powinni porównywać i pod jakim względem. Starano się, jednym słowem, aby zadanie, jakim dla respondenta jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, stało się możliwie proste i było krok za krokiem rozwiązywane w sposób oczekiwany przez badacza. W przypadku pytań o opinie wszystkie te zabiegi kończyły się przytoczeniem pytania w tej formie, w jakiej występowało w kwestionariuszu i skłonieniem respondenta do ponownej odpowiedzi na nie. Wywiad pogłębiony przygotowany do stosowania w badaniach należał do typu wywiadu swobodnego z ustaloną listą informacji poszukiwanych³. Tak więc realizacja schematu wywiadu pogłębionego miała na celu w pewnym sensie "nauczenie" respondenta takiego reagowania na pytanie, jakiego oczekiwał badacz i przygotowanie do tego, by na ostateczny bodziec porównywalny z tym, jakim było pytanie kwestionariusza zadane w standardowym wywiadzie odpowiadał już respondent "idealny" z punktu widzenia badacza.

Powstałe pytanie, czy ten sposób uzyskiwania danych, jakim był wywiad pogłębiony można uznać za lepszy, bardziej pewny niż sposób, jakim jest zadanie pytania w trakcie wywiadu kwestionariuszowego? Odpowiedź na to pytanie nie może być jednoznaczna. Zależy przede wszystkim od tego, czego oczekuje badacz. W badaniach założono, że badacza interesuje nie reakcja werbalna na bodziec (pytanie) w dość specyficznej sytuacji wywiadu, dla większości badanych odbiegającej od codziennych, ale że odpowiedzi w trakcie wywiadu powinny być wyrazem względnie trwałych opinii w kwestiach poruszanych w pytaniach (o ile badani mają opinie w tych sprawach) lub wiernym zdaniem sprawy z pewnych stanów rzeczy ekstraspekcyjnie dostępnych. Przy wyżej wymienionych założeniach do-

³ Patrz: I. P r z y b y ł o w s k a, Wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji i możliwości jego zastosowania w badaniach socjologicznych, "Przegląd Socjologiczny" 1978, t. 30.

tyczących oczekiwań badacza, przygotowując schemat wywiadu o wywiadzie uważaliśmy, że będzie on dostarczał częściej informacji bliższych oczekiwaniom badacza, tj. informacji trafnych. Natomiast nie oczekiwano, że w wyniku tego wywiadu zmniejszy się liczba informacji nieistotnych.

Przedstawmy wyniki zastosowania wywiadu pogłębianego w zestawieniu z wynikami uzyskanymi w wywiadzie kwestionariuszowym. Te ostatnie nie są danymi zaczerpniętymi z zapisów w kwestionariuszu, których dokonali ankieterzy, lecz danymi zakodowanymi w oparciu o zapis magnetofonowy. Przyjęcie tych danych jako podlegających

T a b e l a 1

Porównanie odpowiedzi udzielonych w wywiadzie kwestionariuszowym i odpowiedzi udzielonych w wywiadzie pogłębianym na pytania o opinie

Nr pytania kwestionariuszowego	Zgodność odpowiedzi udzielanych w wywiadach: kwestionariuszowym i pogłębianym (1)	Brak zgodności odpowiedzi udzielanych w wywiadach: kwestionariuszowym i pogłębianym			Razem
		Zmiana wartości merytorycznej (2)	Zmiana istotności (3)	Razem (2+3)	
2	80 49,6	71 44,2	10 6,2	81 50,4	161 100
4	100 64,5	22 14,2	33 21,2	55 35,5	155 100
7	71 43,8	63 38,9	28 17,2	91 56,2	162 100
12	141 79,2	27 15,1	10 5,6	37 20,8	178 100
15	92 51,9	74 41,8	11 6,2	85 48,1	177 100
17	81 53,3	62 40,8	9 5,9	71 46,7	152 100
19	105 68,2	28 18,2	21 13,6	49 31,8	154 100
23	17 14,8	13 11,3	85 73,9	98 85,2	115 100
24	103 64,8	40 25,2	16 10,0	56 35,2	159 100
Razem	790 55,9	400 28,3	223 15,8	623 44,1	1413 100

ocenie podyktowane było chęcią uwolnienia się od zakłóceń jakie do analizy mogły wprowadzić błędy zapisu popełnione przez ankieterów.

Tabela 1 prezentuje wynik zestawienia odpowiedzi udzielonych w trakcie wywiadu kwestionariuszowego (kodowanych wg nagrania magnetofonowego) z odpowiedziami uzyskanymi w trakcie wywiadu pogłębionego na pytania o opinie. W kolumnie 1 podana jest liczba przypadków, kiedy odpowiedź z wywiadu kwestionariuszowego jest taka sama jak odpowiedź udzielona w wywiadzie pogłębionym. Do tych zgodnych odpowiedzi zaliczono także takie, kiedy respondent w obu wywiadach udzielał odpowiedzi nieistotnych. Liczba tego rodzaju zgodności jest nieduża. W pytaniu 4 i 23 zanotowano odpowiednio 9 i 8 sytuacji dwukrotnej (w obu wywiadach) nieistotnej reakcji respondenta. W pozostałych pytaniach tego rodzaju zgodności zdarzały się od 0 do 2 razy. Kolumna 2 tabeli ukazuje dla każdego pytania liczbę przypadków, kiedy respondent udziela innej treściowo, merytorycznie odpowiedzi istotnej w wywiadzie kwestionariuszowym i wywiadzie pogłębionym. W kolumnie 3 zanotowano te przypadki, kiedy to w jednym z wywiadów pada odpowiedź nieistotna, a w drugim - istotna. Należy zauważyć, że większość przypadków znajdujących się w tej kolumnie to takie, kiedy nieistotna reakcja w wywiadzie kwestionariuszowym towarzyszy istotnej odpowiedzi udzielonej w wywiadzie pogłębionym.

Przedstawione dane nie pozwalają na daleko idące wnioski dotyczące jakości wywiadu pogłębionego jako weryfikatora danych z wywiadu kwestionariuszowego. Zróżnicowanie poszczególnych pytań ze względu na ich cechy formalne, takie jak: użyte słownictwo, rodzaj proponowanych odpowiedzi - mniej lub bardziej rozbudowana kategoria lub skala, ze względu na przedmiot pytania każe rozpatrywać funkcjonowanie wywiadu o wywiadzie w przypadku każdego pytania oddzielnie.

Dane z tab. 1 uzupełnijmy danymi tab. 2. Ma ona układ kolumn podobny do pierwszej. Ponieważ w porównaniu wzięto pod uwagę tylko odpowiedzi istotne na 4 pytania o fakty (odpowiedzi nieistotnych w tych pytaniach był znikomy procent) obok relacji równości lub jej braku zaznaczono także relacje większości/mniejszości między danymi zawartymi w odpowiedziach udzielonych w wywiadzie kwestionariuszowym i wywiadzie pogłębionym. Przy pytaniu o staż pracy (pyt. nr 1) uznawano za zgodne odpowiedzi nie różniące się między sobą o więcej niż 6 miesięcy. Przy pytaniach o zarobki (pyt. nr 48,

49) przyjęto przy porównaniach przedziały 250-złotowe. O wywiadzie pogłębionym można powiedzieć na podstawie tab. 2, że dane dotyczące stażu pracy i zarobków uzyskane przy tej technice są w przypadku rozbieżności z danymi z wywiadu kwestionariuszowego częściej wyższe niż podane w tym wywiadzie. Tylko w pytaniu o wykształcenie zarysowała się przeciwna tendencja.

T a b e l a 2

Porównanie odpowiedzi udzielonych w wywiadzie kwestionariuszowym i odpowiedzi udzielonych w wywiadzie pogłębionym na pytania o fakty

Numer pytania kwestionariuszowego	Zgodność odpowiedzi udzielonych w wywiadzie kwestionariuszowym i pogłębionym K=WP (1)	Brak zgodności odpowiedzi udzielonych w wywiadach: kwestionariuszowym i pogłębionym			Razem
		K>WP (2)	K<WP (3)	Razem (2+3)	
1	86 50,8	27 16,0	56 33,2	83 49,2	169 100
42	141 90,3	12 7,6	3 2,1	15 9,7	156 100
48	49 29,8	28 17,0	87 53,1	115 70,2	164 100
49	77 46,6	25 15,2	63 38,2	88 53,4	165 100
Razem	353 53,9	92 14,1	209 31,9	301 46,1	654 100

Jeśliby wszystkie 13 pytań podzielić ze względu na ich budowę formalną, to najczęściej zgodność występuje w pytaniach rozstrzygnięcia (pyt. 7, 19), dalej w pytaniach z kafeterią lub skalą (pyt. 2, 7, 15, 17, 23, 24, 42), a najrzadziej w pytaniach dopełnienia (pyt. 1, 48, 49). Czy jednak te cechy formalne pytania rzeczywiście decydują o częstotliwości zgodnych odpowiedzi w obu wywiadach, trudno stwierdzić z całą pewnością, bo przecież nie kontrolowano równolegle innych cech pytań z grup wyróżnionych na podstawie cech formalnych.

Przy podziale pytań ze względu na to czego dotyczą (przedmiot pytania) najczęściej zgodne są odpowiedzi na pytania o fakty (pyt. 42, 48, 49), następnie pytania o opinie dotyczące pracy (pyt. 1, 2, 4, 7, 12) i na końcu na pytanie o strukturę (pyt. 15, 17, 19, 23, 24).

Okazało się także, że liczba odpowiedzi nieistotnych w porównywanych odpowiedziach z obu wywiadów jest mniejsza w wywiadzie pogłębionym.

T a b e l e 3

Liczba odpowiedzi nieistotnych w wywiadzie kwestionariuszowym i w wywiadzie pogłębionym w pytania o opinie

Odpowiedzi nieistotne	Nr pytania kwestionariuszowego								
	2	4	7	12	15	17	19	23	24
W wywiadzie kwestionariuszowym	8	32	25	9	9	8	20	88	4
W wywiadzie pogłębionym	2	18	7	5	2	3	3	13	14

Ta tendencja jest bardzo nasiloną przy pytaniu 23. W przypadku tego pytania prowadzenie wywiadu pogłębionego okazało się bardzo trudne dla ankietatorów, a tam gdzie został on w miarę poprawnie przeprowadzony nader często respondent nie potrafił ustosunkować się do problemu przedstawionego w pytaniu.

Empiryczne rozstrzygnięcie, w oparciu o dane uzyskane w naszych badaniach, pytania, czy wywiad pogłębiony jest metodą uzyskiwania lepszych, bardziej wiarygodnych danych niż wywiad kwestionariuszowy, jest niemożliwe. Idealna z punktu widzenia możliwości udzielenia w pełni uzasadnionej odpowiedzi na to pytanie byłaby sytuacja, w której istniałaby możliwość konfrontacji informacji uzyskanej w trakcie wywiadu pogłębionego (i oczywiście także informacji udzielonych w trakcie standardowego wywiadu kwestionariuszowego) z informacją na ten sam temat uzyskaną ze źródła absolutnie pewnego, sposobem niezawodnym, zawsze prowadzącym do informacji trafnej.

W badaniach, w stosunku do tych informacji, do których było to możliwe, a więc w stosunku do pytań o fakty sięgnięto po taką możliwość. Była nią możliwość otrzymania niektórych danych, o jakie pytaliśmy w wywiadzie kwestionariuszowym i wywiadzie pogłębionym także z takiego źródła, jakim są dokumenty, znajdujące się w zakładach pracy respondentów. Właśnie te dane, to ów drugi sposób postępowania mający na innej drodze przynieść te informacje, o które pytano w trakcie wywiadu kwestionariuszowego. Sposób ten można było zastosować jedynie do pytań nr 1, 42, 48, 49. Traktu-

jąc dane na temat stażu pracy respondenta, jego wykształcenia, wysokości zarobków w miejscu stałego zatrudnienia pochodzące z dokumentów za dane uzyskane sposobem praktycznie pewnym, wykorzystano je także do oceny informacji uzyskanych w wywiadzie pogłębionym. Oczywiście ta ocena dotyczy informacji na udzielone wyżej tematy i nie może być przenoszona na ocenę jakości informacji otrzymanych w trakcie wywiadu pogłębionego stosowanego do innych pytań, choćby dlatego, że sposób prowadzenia tego wywiadu jest w przypadku każdego pytania inny. W każdym razie skorzystanie z danych dokumentalnych pozwalając ocenić jakość informacji dostarczonych w wywiadzie pogłębionym, pozwala tym samym na ocenę tego sposobu uzyskiwania danych jako procedury dostarczającej podstaw do weryfikacji odpowiedzi udzielanych w wywiadzie kwestionariuszowym.

T a b e l a 4

Porównanie odpowiedzi udzielonych w wywiadzie kwestionariuszowym z danymi z dokumentów

Numer pytania kwestionariuszowego	Zgodność odpowiedzi udzielonych w wywiadzie kwestionariuszowym i danych dokumentalnych K=D (1)	Brak zgodności odpowiedzi udzielonych w wywiadzie kwestionariuszowym i danych dokumentalnych			Razem
		K>D (2)	K<D (3)	Razem (2+3)	
1	53 41,4	32 25,0	43 33,6	75 58,4	128 100
42	98 79,0	25 20,2	1 0,8	26 21,0	124 100
48	22 18,2	45 37,2	54 44,6	99 81,8	121 100
49	34 28,1	40 33,1	47 38,8	87 71,9	121 100
Razem	207 41,9	142 28,7	145 29,4	287 58,1	494 100

A oto, jak w świetle danych z dokumentów przedstawiają się odpowiedzi na wspomniane cztery pytania uzyskane w trakcie wywiadu kwestionariuszowego (tab. 4) i dane z wywiadu pogłębionego (tab. 5).

Jak wynika z tab. 3 i 2, dane dokumentalne są znacznie surowszym kryterium prawdziwości danych zawartych w kwestionariuszu niż

wywiad pogłębiony. W przypadku wszystkich 4 pytań rzadziej odpowiedzi udzielone w trakcie wywiadu kwestionariuszowego są zgodne z danymi z dokumentów. Natomiast kolejność pytań ze względu na częstość pojawiania się odpowiedzi zgodnych jest w obu przypadkach taka sama.

Tabela 5

Porównanie odpowiedzi udzielonych w wywiadzie pogłębionym z danymi z dokumentów

Numer pytania kwestionariuszowego	Zgodność odpowiedzi udzielonych w wywiadzie pogłębionym i danych dokumentalnych WP=D (1)	Brak zgodności odpowiedzi udzielonych w wywiadzie pogłębionym i danych dokumentalnych			Razem
		WP>D (2)	WP<D (3)	Razem (2+3)	
1	93 73,2	24 18,9	10 7,9	34 26,8	127 100
42	102 87,9	13 11,2	1 0,8	14 12,1	116 100
48	16 13,7	56 47,9	45 38,4	101 86,3	117 100
49	38 31,9	57 47,9	24 20,1	81 68,1	119 100
Razem	249 52,0	150 31,3	80 16,7	230 48,0	479 100

Kolejność ta jest taka sama wtedy, gdy porównamy wyniki wywiadu pogłębionego i dokumentów (tab. 4). Dane z tabeli pozwalają przypuszczać, że wywiad pogłębiony obarczony był w przypadku każdej z 4 analizowanych informacji tendencją do uzyskiwania danych wyższych od rzeczywistych (jeśli za takie przyjąć dane dokumentalne). W przypadku trzech pytań okazało się, że wywiad pogłębiony częściej dawał informacje takie, jak zawarte w dokumentach niż wywiad kwestionariuszowy. Wyjątek stanowi pytanie 48, w którym procent odpowiedzi zgodnych z dokumentami jest mniejszy w przypadku danych pochodzących z wywiadu pogłębionego niż z wywiadu kwestionariuszowego. Zwłaszcza w przypadku tego pytania (ale też 49) najczęściej przejawia się w wywiadzie pogłębionym tendencja do zawyżania zarobków respondenta.

Tak więc można stwierdzić zrelatywizowaną do 3 pytań i bez szans na prawomocne rozszerzenie wniosków, niewielką "przewagę" wy-

wywiadu pogłębionego nad kwestionariuszowym w świetle danych dokumentalnych.

Idźmy krok dalej i zobaczmy jak wygląda ocena wywiadu pogłębionego i wywiadu kwestionariuszowego łącznie w zestawieniu z dokumentami. Przyjmijmy schemat analizy przedstawiony w tab. 6.

T a b e l a 6

Porównanie danych z wywiadu kwestionariuszowego z danymi dokumentalnymi	Porównanie danych z wywiadu pogłębionego z danymi dokumentalnymi	
	Zgodność WP = D	Brak zgodności WP ≠ D
Zgodność (K = D)	WP = D = K A B	WP ≠ D K = D
Brak zgodności (K ≠ D)	WP = D K ≠ D C D	WP ≠ D K ≠ D WP ≠ K lub WP = K

W polu A znajdują się te przypadki, które można uznać w świetle dokumentów za rezultaty dobrze przeprowadzonego wywiadu pogłębionego i trafne odpowiedzi z wywiadu kwestionariuszowego inaczej mówiąc będą to przypadki "dobrego" wywiadu pogłębionego i "dobrego" wywiadu kwestionariuszowego.

Pole B to przypadki dobrych danych z wywiadu kwestionariuszowego i złych z wywiadu pogłębionego.

Pole C to przypadki złych danych z wywiadu kwestionariuszowego i dobrych z wywiadu pogłębionego.

Pole D to przypadki kiedy to w świetle dokumentów złe okazały się zarówno dane z wywiadu kwestionariuszowego, jak i z wywiadu pogłębionego.

A oto jak przedstawiają się liczebności poszczególnych pól w analizowanych czterech pytaniach (tab. 7).

Korzystając z powyższych danych i wcześniejszego schematu, zobaczymy, ile dla poszczególnych pytań "dobrych" danych (trafnych odpowiedzi, przyjmując za kryterium trafności zgodność z danymi z dokumentów) uzyskaliśmy w rezultacie przeprowadzenia wywiadu o wy-

wiadzie i ile prowadząc wywiad kwestionariuszowy. Dobrze dane z wywiadu kwestionariuszowego to suma pól A + B, dobrze dane z wywiadu pogłębianego to suma pól A + C.

Tabela 7

Porównanie danych dokumentalnych z odpowiedziami udzielonymi w wywiadzie pogłębianym i kwestionariuszowym

Nr pytania	Pole A	Pole B	Pole C	Pole D	Razem
1	44 37,9	4 3,4	13 11,2	55 47,4	116 100
42	78 78,8	3 3,0	10 10,1	8 8,1	99 100
43	3 2,9	19 18,4	24 23,3	57 55,3	103 100
49	17 16,6	10 9,8	25 24,5	50 49,0	102 100
Razem	142 33,8	36 8,6	82 19,5	170 40,9	420 100

Tabela 8

Zgodność odpowiedzi z wywiadu kwestionariuszowego z danymi dokumentalnymi a zgodność odpowiedzi z wywiadu pogłębianego z tymi danymi

Numer pytania	A + B dobry kwestionariusz	A + C dobry wywiad pogłębiany
1	48 (41,4)	57 (50,1)
42	81 (81,8)	88 (89,9)
48	22 (21,4)	27 (26,2)
49	27 (26,5)	42 (41,0)
Razem	178	214

U w a g a: w nawiasach podane procenty w stosunku do N = wszystkim porównywanym danym dla kolejnych pytań, a więc dla pyt. 1 N = 116, dla pyt. 42 N = 99, dla pyt. 48 N = 103, dla pyt. 49 N = 102.

Tak więc we wszystkich analizowanych pytaniach wywiad pogłębiany okazał się techniką dającą więcej szans na uzyskanie wyniku trafnego (tu - zgodnego z dokumentami).

III. Stosowana w badaniach technika weryfikacji wewnętrznej

Przykłady rozmaitych metod weryfikacji zewnętrznej, choć niezbyt często spotykane i na małą zwykle skalę stosowane, można wskazać stosunkowo łatwo. Natomiast próba zastosowania weryfikacji wewnętrznej podjęta w 1973 r. w badaniach we Włocławku była, jak można sądzić, pierwszą⁴. Omawiane badania są zmodyfikowaną i rozbudowaną kontynuacją w tym zakresie tamtych wcześniejszych poczynań. Badania prowadzone we Włocławku koncentrowały się na uchwyceniu, a raczej rekonstrukcji i ocenie przebiegu procesu formowania odpowiedzi udzielonej w trakcie wywiadu kwestionariuszowego. Obecnie przeprowadzone badania nastawione były przede wszystkim na oszacowanie potencjalnych możliwości respondenta udzielenia odpowiedzi prawidłowej na dane pytanie kwestionariusza. Technika, która miała umożliwić uzyskanie danych pozwalających wewnątrznie zweryfikować odpowiedzi udzielone w trakcie wywiadu kwestionariuszowego, był tzw. wywiad o wywiadzie. Wywiad o wywiadzie przeprowadzono w stosunku do tych samych 13 pytań, przy których stosowano wywiad pogłębiony oraz do pytania nr 25. Tak więc weryfikowanych wewnątrznie było 14 pytań.

Punktem wyjścia przy opracowywaniu tej techniki, jaką był wywiad o wywiadzie, było zbudowanie w stosunku do każdego z 14 pytań poddanych analizie modelu normatywno-opisowego procesów intelektualnych i emocjonalnych, które powinny zajść u respondenta by odpowiedział w sposób oczekiwany przez badacza, tj. istotnie i trafnie.

Pierwszym krokiem w tworzeniu modelu było określenie dla każdego pytania jednostkowej informacji poszukiwanej. Pozwalało to na określenie tych reakcji respondenta na zadane mu pytanie, które można uznać za istotne. W toku dalszej pracy powstał w stosunku do każdego analizowanego pytania model oczekiwanych reakcji psychicznych respondenta składający się z 8 elementów, które, jeśli wystąpiły w swej modelowej postaci, powinny prowadzić do udzielenia odpowiedzi prawidłowych. Zbudowany dla poszczególnych pytań

⁴ Patrz: J. L u t y ń s k i, Cele, przebieg i wstępne wyniki badań weryfikacyjnych we Włocławku w 1973 r. [w:] Analizy i próby..., t. 5.

model stanowił podstawę do przygotowania tego narzędzia jakim był schemat wywiadu o wywiadzie, czyli lista dyspozycji odnoszących się do poszczególnych elementów modelu. W toku pracy nad budową modeli pytań stwierdzono, że pewne oczekiwane procesy zachodzące u respondenta odpowiadającego na pytanie są podobne w przypadku różnych pytań, a niektóre z procesów psychicznych specyficzne dla konkretnego pytania. Ta specyfika dotyczyła elementu III i IV modelu.

Rekonstruując sposób w jaki respondent realizował przyjęty przez badaczy model wtedy, gdy udzielał odpowiedzi na pytanie zadane mu w sytuacji wywiadu kwestionariuszowego, ankieter przeprowadzający w oparciu o otrzymane dyspozycje wywiad o wywiadzie w formie wywiadu swobodnego powinien ustalić:

I. Czy w momencie zadawania pytania nie zaszły okoliczności, które uniemożliwiłyby lub zakłóciły pełny odbiór słuchowy pytania przez respondenta. Warunkiem koniecznym uzyskania odpowiedzi prawidłowej jest, by respondent usłyszał pytanie. Powinno być ono dostatecznie głośno i wyraźnie przeczytane przez ankietera prowadzącego wywiad kwestionariuszowy i nie powinny wystąpić takie czynniki, które uniemożliwiają fizyczne niejako dotarcie pytania do respondenta (np. silny hałas towarzyszący odczytywaniu pytania, wady wymowy ankietera czy wady słuchu respondenta).

Po pierwszych przeprowadzonych wywiadach o wywiadzie ankieterzy realizujący je sygnalizowali sztuczność pytania o sprawy odnoszące się do I elementu modelu odpowiadania na pytanie. Uznając te uwagi za słuszne i zważywszy warunki prowadzenia wywiadów kwestionariuszowych (otoczenie pozbawione źródeł szczególnie silnego hałasu, młodzi respondenci, u których trudno spodziewać się częstego występowania wad słuchu, znani badaczom ankieterzy) zrezygnowano z ustaleń dotyczących słuchowego odbioru pytania uznając, że we wszystkich analizowanych przypadkach ten konieczny warunek udzielenia prawidłowej odpowiedzi został spełniony.

II. Czy nie zaszły okoliczności, które sprawiły, że pytanie wprawdzie "fizycznie" dotarło do respondenta, ale nie "utrwalilo" się w jego świadomości. Mogło to nastąpić na skutek dekoncentracji respondenta w trakcie słuchania pytania, długości lub złożonej struktury pytania itp. Uznano, że tylko respondent pamiętający całe pytanie może przystąpić do formowania prawidłowej odpowiedzi na nie. Należy zauważyć, że ustalenie czy respondenci spełniają

ten drugi konieczny, wyróżniony teoretycznie, warunek udzielenia odpowiedzi prawidłowej okazało się praktycznie trudne. Po pierwszych próbach uznano, że przewidziany w schemacie wywiadu o wywiadzie sposób uzyskiwania informacji na ten temat jest mało efektywny, mało subtelny. Wobec braku innych możliwych do zastosowania sposobów uzyskiwania informacji o tym, jak respondenci realizowali ten drugi element modelu, zrezygnowano w kolejnych wywiadach z prób określenia go.

III. Czy respondent właściwie zrozumiał oczekiwania badacza co do formy odpowiedzi (wybór przez respondenta punktu kofeterii, odpowiedzi "tak" lub "nie" w pytaniach opartych o parę zdań sprzecznych lub wypowiedź "własnymi słowami" wykraczająca poza proponowany przez pytanie schemat odpowiedzi) oraz zadania jakie stawia pytanie (np. dokonanie obliczeń średniej płacy z ostatnich 12 miesięcy). Zgodna z modelem realizacja tego jego elementu jest konieczna, by odpowiedź była odpowiedzią istotną. W przypadku pytań nr 1, 48, 49, a więc pytań o staż pracy i zarobki, spełnienie przez respondenta warunków trzeciego elementu modelu decydować może także o trafności udzielonej odpowiedzi.

IV. Czy respondent rozumie zgodnie z oczekiwaniem badacza kluczowe dla danego pytania pojęcia, tj. pojęcia pozwalające rozumieć zgodnie z intencją badacza sens całego pytania. O tym jakie pojęcia w poszczególnych pytaniach uznano za na tyle ważne, że postanowiono sprawdzić jakie treści zawierają one dla badanych i jak się te treści mają do treści wiązanych z poszczególnymi pojęciami przez badaczy, informując karty pytań do wywiadu o wywiadzie. Tylko identyczne lub zbliżone do przyjętego przez badaczy rozumienie pojęć użytych w analizowanych pytaniach umożliwiałoby respondentowi udzielenie odpowiedzi prawidłowej. Budując ten element modelu dla poszczególnych terminów znajdujących się w pytaniu należało wskazać, jakie możliwe, deklarowane przez respondenta znaczenie terminów zawartych w pytaniach można uznać za zgodne ze znaczeniem przyjętym przez badaczy.

V₁. Do jakich doświadczeń należy odwołać się zdaniem respondenta, co sobie przypomnieć, co z czym porównać, by z namysłem, rzetelnie odpowiedzieć na pytanie. W modelu różnym dla poszczególnych pytań określono te operacje, które są konieczne, by uznać odpowiedź za prawidłową. Informacje dotyczące realizacji przez respondentów tego elementu modelu nie dotyczyły bezpośrednio pro-

cesu formowania odpowiedzi udzielonej w trakcie wcześniej przeprowadzonego wywiadu kwestionariuszowego.

V₂. Do jakich doświadczeń odwoływał się respondent, co sobie przypominał i co brał pod uwagę formując swoją odpowiedź na konkretne pytanie. Elementy V₁ i V₂ są podobne do siebie i różnią się tym, że w przypadku pierwszego respondent miał zastanowić się, co należy uwzględnić formując odpowiedź na pytanie, a w przypadku drugiego powinien relacjonować co sam robił. Bardziej bezpośrednia forma pytania miała zwiększyć szansę na ujawnienie przez badanych tych operacji, które uwzględniali udzielając odpowiedzi, choć badacze zakładali, że informacje ustalone w elemencie V₁ nie będą bardzo odbiegały od tych, które dotyczyć będą punktu V₂.

VI. Czy odpowiedź udzielona w trakcie wywiadu była odpowiedzią udzieloną z namysłem czy też odpowiedzią "na chybił trafił". Model uzyskiwania odpowiedzi prawidłowych zakładał, że odpowiedzi oparte na właściwym rozumieniu zadania i terminów użytych w pytaniu oraz na operacjach przewidzianych w elementach V₁ i V₂ nie mogą być odpowiedziami "na chybił trafił".

VII. Czy wystąpiły procesy emocjonalne hamujące ujawnienie badaczowi przez respondenta odpowiedzi, która była formowana zgodnie z wymogami wcześniej wymienionych fragmentów modelu albo takie procesy emocjonalne, które doprowadziły do ujawnienia odpowiedzi różnej od tej, którą respondent byłby skłonny ujawnić w innych okolicznościach, niż to miało miejsce w trakcie wywiadu. Model zakłada niewystąpienie tego rodzaju emocji w stopniu zniekształcającym odpowiedź przekazaną ankieterowi.

VIII. Czy odpowiedź udzielona na pytanie kwestionariusza posiada duży stopień asercji, tj. czy jest ona twierdzeniem przeżywanym z przekonaniem, podtrzymywanym z całą pewnością, czy też jest sądem pomyślanym tylko w trakcie wywiadu. Model zakłada duży stopień pewności respondenta co do tego, że podziela on pogląd formowany w zgodzie z wcześniejszymi elementami modelu, że podtrzymuje go z całą pewnością, że fakty, o których mówi, na pewno w jego przekonaniu mają czy miały miejsce, że występują w takiej postaci, jaką relacjonuje w swej odpowiedzi.

Przypomnijmy, że wywiady o wywiadzie dotyczące każdego z 14 analizowanych pytań prowadzone były po zakończeniu trwającego około 30 minut wywiadu kwestionariuszowego. Na początku wywiadu o

wywiadzie przypominane było respondentowi pytanie, którego dotyczyć będzie rozmowa. Z ustaleń odnoszących się do dwóch pierwszych elementów modelu praktycznie zrezygnowano i w tej sytuacji jedynie element V_2 i odpowiadający mu fragment wywiadu o wywiadzie nastawiony był na uzyskanie sądów na temat, jak respondent formował odpowiedź w trakcie wywiadu kwestionariuszowego. Pozostałe fragmenty wywiadu o wywiadzie nie były ukierunkowane na to, by zrekonstruować reakcje respondenta z momentu udzielania odpowiedzi na pytanie zadane kilkadziesiąt minut wcześniej w wywiadzie kwestionariuszowym. Wywiad o wywiadzie zmierzał do tego, by respondent przy pomocy pytań ankietera skłaniany do namysłu i mając czas do tego namysłu "pokazał" jak realizuje poszczególne fragmenty procesu formowania i udzielania odpowiedzi na to samo pytanie, na które już raz udzielił wcześniej odpowiedzi. Można, jak się wydaje, przyjąć, że respondent, który w trakcie wywiadu o wywiadzie ukazywał proces dochodzenia do udzielonej odpowiedzi i był to proces odbiegający od modelowego, również w trakcie udzielania odpowiedzi na pytanie zadane w wywiadzie kwestionariuszowym formował ją niezgodnie z oczekiwaniami badacza, tj. w sposób odbiegający od przyjętego w modelu prowadzącym od odpowiedzi prawidłowej. Można więc uznać, że respondenci, którzy w trakcie wywiadu o wywiadzie prezentowali taki sposób formowania odpowiedzi, iż zdaniem badacza prowadziłyby to do odpowiedzi nieprawidłowej, także w wywiadzie kwestionariuszowym udzielali odpowiedzi nieprawidłowej.

Pewne wątpliwości budzą się natomiast w sytuacji, gdy w wywiadzie o wywiadzie stwierdzono prawidłowość odpowiedzi respondenta i chcemy tę kwalifikację przenosić na reakcje, które miały miejsce w wywiadzie kwestionariuszowym. Wątpliwości te wynikają z faktu, iż w wywiadzie o wywiadzie respondenci mieli więcej szans na zgodne z oczekiwaniami badacza realizowanie poszczególnych punktów modelu. Te większe szanse tworzyły pytania ankieterów realizujących wywiady o wywiadzie, naprowadzające na pewien sposób, schemat myślenia o pytaniu kwestionariuszowym, a także dłuższy czas na zastanowienie się niż w standardowym wywiadzie kwestionariuszowym. Może więc być tak, że część odpowiedzi udzielonych w trakcie wywiadu kwestionariuszowego była efektem nieprawidłowych procesów formowania odpowiedzi, a nadano im miano prawidłowych, gdyż w trakcie wywiadu o wywiadzie, na podstawie którego kwalifikowano odpowiedzi jako prawidłowe lub nieprawidłowe, respondent "po-

prawił się" tj. zrekonstruował prawidłowo procesy prowadzące do udzielenia odpowiedzi na pytanie kwestionariusza.

Model reakcji respondenta prowadzących do udzielenia odpowiedzi prawidłowej składał się z kilku elementów. W stosunku do każdego elementu modelu reakcji można stwierdzić czy był zgodny czy niezgodny z oczekiwaniami badacza. Ta zgodność lub jej brak zależą będzie od przyjętego stopnia restryktywności w stosunku do każdego elementu modelu. I tak, można uznać, że respondent rozumie termin użyty w pytaniu jeśli będzie mu nadawał znaczenie identyczne z przyjętym przez badacza, ale można też przyjąć, że respondent zgodnie z oczekiwaniem badacza realizuje IV element modelu, jeśli termin użyty w pytaniu będzie miał dla niego węższe znaczenie niż dla badacza.

W naszych badaniach starano się nie maksymalizować i nie zaostrzać oczekiwań badacza co do tego, jak powinny być realizowane poszczególne elementy modelu. Stosując względnie stałe kryteria, w oparciu o dane z wywiadu o wywiadzie - każdy z 8 elementów modelu kwalifikowano w przypadku każdego pytania poddanego analizie jako zgodny bądź niezgodny z założeniami badacza. Inaczej mówiąc, stwierdzano, czy w danym elemencie modelu w konkretnym pytaniu, na które udzielał odpowiedzi poszczególne respondenty występowało zakłócenie, czy nie występowało (miał miejsce brak zakłócenia), czy element był przez respondenta realizowany w oczekiwanej przez badacza postaci, czy też od niej odbiegał. Materiał z wywiadów o wywiadzie nie zawsze pozwalał na takie dychotomiczne, zdecydowane rozstrzygnięcia. W stosunku do pewnych elementów modelu reakcji na pytanie brak było podstaw do stwierdzenia, czy w tym elemencie w przypadku konkretnego respondenta wystąpiło zakłócenie czy nie wystąpiło. Tak więc każdy z 8 elementów modelu mógł mieć jedną z 3 wartości: 1. brak zakłócenia (przebieg zgodny z modelem, oczekiwaniem badacza), 2. zakłócenie (odstępstwo od modelu), 3. brak informacji czy wystąpiło zakłócenie, czy miał miejsce brak zakłócenia.

Tabela 9 daje ogólny pogląd na to, jakie efekty przyniósł prowadzony w trakcie badań wywiad o wywiadzie. Zwraca uwagę, iż ponad połowa elementów modelu reakcji oczekiwanej przez badacza uznana została w świetle materiałów, jakimi dysponowali koderzy, za nie budzącą wątpliwości. Pozwala to wnioskować o pewnej łagodności badaczy (koderów), albo raczej o ostrożności w orzekaniu o tym,

T a b e l a 9

Częstość występowania zakłóceń w poszczególnych elementach modelu formowania odpowiedzi
decydujących o ich prawidłowości

Rezultaty wywiadu o wywiadzie	Numery elementów modelu formowania odpowiedzi							Razem
	III	IV	V ₁	V ₂	VII	VIII	IX	
Wystąpiło zakłócenie	787 28,4	713 25,8	743 26,9	777 28,1	323 11,8	163 5,9	216 7,9	3722 19,3
Brak zakłócenia	1427 51,5	1752 63,3	1130 41,0	1372 49,5	1253 45,3	1842 66,6	1757 64,4	10533 54,5
Nie można orzec za- kłócenia lub je- go braku	557 20,1	301 10,9	886 32,1	620 22,4	1192 43,0	763 27,5	754 27,7	5073 26,2
Razem	2771 100	2766 100	2759 100	2769 100	2768 100	2768 100	2727 100	19328 100,0

że wystąpiło w procesie formowania odpowiedzi zakłócenie. Jak widać, respondenci najmniejsze problemy mieli ze sprawą drażliwości pytań (element VII modelu), swoje opinie głosili z dużym przekonaniem (element VIII) i w większości właściwie rozumiejąc pojęcia zawarte w pytaniu, nieodzowne do jego zrozumienia (element IV). Częstość występowania zakłóceń w elementach III do V₂ nie jest silnie zróżnicowana i jest wyraźnie mniejsza w pozostałych elementach modelu. Ta mniejsza kategoriowość orzekania o wystąpieniu zakłócenia towarzyszyła, a raczej była skutkiem tego, że ankietarzy prowadzący wywiad o wywiadzie wyraźnie mniej starannie realizowali program wywiadów dotyczących tych właśnie elementów.

Po zapoznaniu się z materiałami przed rozpoczęciem kodowania okazało się, że trzeba z dużą ostrożnością interpretować te informacje, które dotyczą elementu VI, VII i VIII. Trzeba też stwierdzić, że znaczny procent danych uzyskanych w trakcie wywiadów o wywiadzie jest bądź niekompletny, bądź takiej jakości, iż koderzy nie mieli podstaw, by orzekać, że wystąpiło zakłócenie lub stwierdzić zdecydowanie jego brak. Jeśli ten brak możliwości orzekania o wystąpieniu lub braku zakłócenia miałby sygnalizować trudność w realizacji schematu poszczególnych punktów wywiadu o wywiadzie, to najtrudniejszy w realizacji dla ankietarów albo po prostu najmniej starannie przeprowadzony był ten, który dotyczył ustalania, czy odpowiedź była wynikiem przemyśleń, czy też była udzielona "na chybił trafił".

Prowadzący badania stanęli wobec konieczności rozstrzygnięcia pytania: jaki układ tych wspomnianych wyżej 3 wartości, tj. zakłócenie, brak zakłócenia, brak rozstrzygnięcia tej kwestii, w 8 elementach modelu pozwala na stwierdzenie, że cały przebieg formowania odpowiedzi w konkretnym przypadku prowadził do odpowiedzi prawidłowej, a jaki do nieprawidłowej? Oczywiście problemu nie nastroczały przypadki graniczne: w każdym elemencie modelu stwierdzono zakłócenie lub w żadnym nie stwierdzono zakłócenia. Co począć z resztą możliwych układów tych trzech wartości w 8 elementach?

Pierwszym momentem ułatwiającym uporanie się z zarysowanym problemem był wspomniany już fakt praktycznej rezygnacji z informacji dotyczących tego, jak spełniane były przez respondentów dwa pierwsze elementy modelu. Uznano, że waga pozostałych siedmiu dla procesu formowania odpowiedzi jest różna i postanowiono, że przy

ocenie prawidłowości odpowiedzi brać się będzie pod uwagę III, IV, V₁ i V₂ element modelu. Przygotowano wszystkie możliwe układy 3 wartości w tych czterech elementach uznanych za kluczowe dla prawidłowości formowania odpowiedzi. Następnie 5 osób, które były organizatorami badań i koderami wywiadu o wywiadzie, każdy z tych układów w przypadku każdego z 14 analizowanych pytań umieszczało na 5-punktowej skali prawidłowości odpowiedzi. Punkty tej skali: 1. zdecydowanie prawidłowa, 2. raczej prawidłowa, 3. trudno powiedzieć czy prawidłowa czy nieprawidłowa, 4. raczej nieprawidłowa, 5. zdecydowanie nieprawidłowa. Uznano, że w przypadku poszczególnych pytań różna jest waga poszczególnych elementów modelu. Dlatego identyczny w poszczególnych elementach modelu układ wartości każdego z nich w różnych pytaniach mógł stanowić podstawę do zaliczenia odpowiedzi raz jako "raczej prawidłowej", a w innym pytaniu jako "raczej nieprawidłowej".

T a b e l a 10

Częstość występowania zakłóceń w poszczególnych elementach modelu formowania odpowiedzi decydujących o ich prawidłowości w kolejnych pytaniach kwestionariusza

Nr pyta- nia kwe- stiona- riusza	Numery elementów modelu formowania odpowiedzi				Razem
	III	IV	V ₁	V ₂	
1	2	3	4	5	6
1	13 1,6	27 3,8	24 3,2	20 2,6	84 2,8
2	58 7,4	17 2,9	20 1,7	17 2,2	112 3,7
4	79 10,0	144 20,1	109 14,7	116 14,9	448 14,7
7	63 8,0	20 2,8	61 8,2	56 7,2	200 6,6
12	61 7,7	90 12,6	45 6,1	43 5,5	239 7,9
15	63 8,0	88 12,3	70 9,4	70 9,0	291 9,6
17	59 7,5	56 7,8	51 6,8	52 6,7	218 7,2

Tabela 10 (cd.)

1	2	3	4	5	6
19	13 70 8,9	11 72 10,1	9 58 7,8	11 66 8,5	12 266 8,8
23	4,5 56 7,1	6,5 27 3,8	12 68 9,1	13 80 10,3	9 231 7,6
24	12 66 8,3	8 52 7,3	11 62 8,3	9 63 8,1	11 243 8,0
25	3 54 6,9	10 71 10,0	6 50 6,7	5 50 6,4	8 225 7,5
42	2 30 3,8	5 25 3,5	2 23 3,1	3 21 2,7	2 99 3,3
48	4,5 56 7,1	2,5 17 2,9	5 49 6,6	10 64 8,2	5 186 6,2
49	15 59 7,5	1 7 1,0	8 53 7,1	8 59 7,6	4 178 5,9
Razem	787 ^A 100	713 100	743 100	777 100	3020 100

W tabeli 10 przedstawiono rozkłady zakłóceń w tych elementach modelu, które wzięto pod uwagę przy określaniu prawidłowości dla kolejnych analizowanych 14 pytań. Obok procentów przedstawiających udział kolejnych pytań w ogólnej liczbie zakłóceń, w poszczególnych elementach modelu w lewym dolnym rogu każdego pola znajduje się liczba oznaczająca miejsce danego pytania w szeregu, od pytania o najniższym udziale w zakłóceniach danego rodzaju do pytania o najwyższym udziale.

Zakłócenia lub brak zakłócenia w poszczególnych elementach wywiadu o wywiadzie uwzględnionych w tab. 10 decydowało o zaliczeniu odpowiedzi udzielonej przez respondenta do poszczególnej kategorii na skali prawidłowości. Rezultaty tego przyporządkowania dla kolejnych pytań kwestionariusza przedstawiono w tab. 11.

Dla zwiększenia czytelności tabeli przedstawiono dane otrzymane przez połączenie dwóch górnych i dwóch dolnych punktów skali: "zdecydowanie prawidłowe" i "raczej prawidłowe" nazwane zostały "prawidłowymi" (wiersz 2 tabeli), "zdecydowanie nieprawidłowe" i "raczej nieprawidłowe" - "nieprawidłowymi" (wiersz 3 tabeli). W wierszu 1 znajdują się te przypadki, w których układ zakłóceń i

Tabela 11

Prawidłowość odpowiedzi na kolejne pytania kwestionariusza

Punkty skali prawidłowości	Numery pytań														Razem
	1	2	4	7	12	15	17	19	23	24	25	42	48	49	
Brak decyzji o prawidłowości (1)	2 1,0	9 4,5	3 1,5	31 15,6	30 15,0	21 10,5	21 10,5	10 5,2	32 16,5	9 4,6	16 8,2	14 7,2	26 13,7	30 16,5	254 9,3
Prawidłowe (2)	171 87,2	167 84,8	62 31,5	133 67,1	110 55,0	105 52,5	115 58,1	115 58,1	105 54,4	134 69,4	136 70,1	153 78,8	97 51,3	84 46,1	1687 61,8
Nieprawidłowe (3)	23 11,7	21 10,7	132 67,0	34 17,1	60 30,0	74 37,0	62 31,3	73 36,8	56 29,0	50 25,9	42 21,6	27 13,9	66 34,9	68 37,4	788 28,9
Razem	196 100	197 100	197 100	198 100	200 100	200 100	198 100	198 100	193 100	193 100	194 100	194 100	189 100	182 100	2729 100
Ranga pytania według rosna- cej liczby od- powiedzi nie- prawidłowych	2	1	14	4	8	13	9	12	7	6	5	3	10	11	

braku zakłóceń nie pozwolił koderom na podjęcie decyzji co do prawidłowości odpowiedzi. Na dole tabeli znajduje się ranga danego pytania w szeregu od pytań o najmniejszym udziale odpowiedzi nieprawidłowych do pytań, w których ten udział jest najwyższy.

Jeżeli analizowane pytania pogrupujemy według stopnia ich trudności określonej na podstawie takich cech, jak długość pytania, jego konstrukcja gramatyczna, trudność występujących w nim terminów i trudności zadania stawianego przed respondentem, to rezultaty weryfikacji wewnętrznej przeprowadzonej przy pomocy wywiadu pogłębionego przedstawiają się, jak widać w tab. 12.

T a b e l a 12

% odpowiedzi nieprawidłowych
w zależności od stopnia
trudności pytania

Stopień trudności pytania		
niski	średni	wysoki
14,4	26,4	42,6

Rosnący wraz z trudnością pytań udział w odpowiedziach tych, które uznane zostały za nieprawidłowe zgodny jest z oczekiwaniami badaczy i stanowi do pewnego stopnia potwierdzenie trafności zastosowanej techniki weryfikacji wewnętrznej. Jest to jednak potwierdzenie częściowe, bo i w skali trudności pytań, choć w inny sposób, niż przy ustalaniu prawidłowości uwzględniane są te parametry pytania, które decydowały o zakwalifikowaniu odpowiedzi do klasy prawidłowych lub nieprawidłowych.

Pięć osób, które pełniły funkcje koderów i które przypisywały możliwe układy wartości: "zakłócenie", "brak zakłócenia", "brak decyzji czy zakłócenie, czy jego brak" w czterech elementach modelu reakcji oczekiwanej do kolejnych punktów skali prawidłowości odpowiedzi, nie kierowało się w swych sądach i decyzjach znajomością empirycznych rozkładów zakłóceń, takich jak np. zawarte w tab. 6. Sprawdźmy więc, jaki rodzaj zakłóceń w jakim stopniu decydował o klasyfikacji do poszczególnych punktów skali prawidłowości. Informację o tym przynosi współczynnik korelacji kolejności obliczony dla pytań uszeregowanych wg częstości występowania odpowiedzi nieprawidłowych (tab. 11) i częstości występowania poszczególnych typów zakłóceń (tab. 10).

T a b e l a 13

Wartość współczynnika Spearmana dla pytań uporządkowanych wg liczby odpowiedzi nieprawidłowych ($\sim P$) i zakłóceń w poszczególnych elementach modelu (III, IV, V_1 , V_2)

$\sim P/III$	$\sim P/IV$	$\sim P/V_1$	$\sim P/V_2$
0,656	0,471	0,611	0,802

Wartość Spearmana istotna na poziomie 0,01 v 0,05 wskazuje, że w uznawaniu odpowiedzi za nieprawidłową największe znaczenie przypisywano zakłóceniom stwierdzonym w V elemencie modelu oznaczonym symbolem V_2 . Tak więc decydujące dla uznania odpowiedzi za nieprawidłową było uznanie, iż respondent rekonstruując (w trakcie wywiadu o wywiadzie) przebieg ustalania swego stanowiska wyrażonego w odpowiedzi nie czynił tego w sposób zakładany przez badacza.

Pewnym zaskoczeniem jest względnie niski udział w nieprawidłowości odpowiedzi zakłóceń w rozumieniu przez respondenta, zgodnie z oczekiwaniem badaczy, terminów użytych w pytaniu.

W stosunku do wywiadu o wywiadzie brak nawet pośrednich dowodów na to, czy i w jakim stopniu spełnił swoje zadanie, to znaczy pozwolił oznaczyć te przypadki, kiedy zakłócenia prawidłowego procesu formowania odpowiedzi rzeczywiście miały miejsce. Słabym potwierdzeniem trafności stosowanego narzędzia jest rosnąca liczba odpowiedzi uznanych za nieprawidłowe w pytaniach uznanych za trudne.

IV. Porównanie weryfikacji zewnętrznej i wewnętrznej

Zarówno wywiad o wywiadzie jak i wywiad pogłębiony były technikami opartymi o pewne wspólne im założenia teoretyczne. W konstruowaniu obu technik weryfikacji punktem wyjścia był normatywny model procesów psychicznych zachodzących u respondenta, gdy udziela odpowiedzi na zadane w trakcie wywiadu kwestionariuszowego pytanie. W trakcie badań w stosunku do każdej odpowiedzi respondenta starano się stwierdzić jej zgodność lub brak zgodności z owym modelem. Zgodność z modelem i uznanie odpowiedzi za prawidł-

lową jest akceptacją przez badaczy sposobu, drogi na której rozdziła się, formowała udzielona w wywiadzie kwestionariuszowym odpowiedź. Z kolei przeprowadzenie wywiadu pogłębionego zgodnie z opracowanymi schematami było "prowadzeniem" respondenta do udzielenia odpowiedzi według wymagań określonych w modelu normatywnym. W wyniku dobrze przeprowadzonego wywiadu pogłębionego respondent udzielać powinien odpowiedzi zgodnej pod względem jakości z oczekiwaniami badacza. I jeśli ta odpowiedź okazywała się zgodna, tożsama z wcześniej udzieloną odpowiedzią w wywiadzie kwestionariuszowym, można wnosić, że odpowiedź z wywiadu kwestionariuszowego jest także rezultatem dobrej jakości procesów psychicznych prowadzących do jej uformowania, a mających miejsce właśnie w trakcie odpowiadania w wywiadzie kwestionariuszowym. Można oczekiwać, że dobra jakość końcowego rezultatu (potwierdzona zgodnością z odpowiedzią udzieloną w trakcie wywiadu o wywiadzie) jest następstwem dobrej jakości procesu do niego prowadzącego. Wiedzy bezpośredniej o jakości procesu prowadzącego do udzielenia odpowiedzi w trakcie wywiadu miał dostarczyć wywiad pogłębiony.

Jeśli założymy, że obie metody weryfikacji są doskonałe, należałoby oczekiwać, że wszystkie odpowiedzi na pytania kwestionariusza udzielone w trakcie wywiadu kwestionariuszowego zgodne z rezultatem wywiadu pogłębionego będą zarazem prawidłowe, a wszystkie niezgodne będą uznane za nieprawidłowe. Oczywiście pożądana byłaby taka sytuacja, w której nie wystąpią odpowiedzi nieprawidłowe i niezgodne. Możliwe byłoby to wtedy, gdyby odpowiedzi udzielali idealni respondenci, w pełni realizujący model procesów wewnętrznych prowadzących do udzielenia odpowiedzi, a obie wspomniane techniki weryfikacyjne były doskonałe. Sytuację taką ilustruje poniższa tabela.

T a b e l a 14

Zgodność odpowiedzi z wywiadu kwestionariuszowego z wywiadem pogłębionym	Odpowiedzi uznane za:	
	prawidłowe	nieprawidłowe
Zgodne	Wszystkie przypadki (100% badanej populacji)	-
Niezgodne	-	-

Przyjmując sytuację, w której uchylamy założenie o idealnych wszystkich respondentach, ale zgodnie z przytoczonymi odczuciami zakładając, że niewielki, rzędu kilku procent, odsetek respondentów dostarcza informacji złej jakości, można przy doskonałych technikach weryfikacji spodziewać się sytuacji jak w tab. 15.

T a b e l a 15

Zgodność odpowiedzi z wywiadu kwestionariuszowego z wywiadem pogłębionym	Kwalifikacja odpowiedzi	
	prawidłowe	nieprawidłowe
Zgodne	Ogromna większość przypadków badanych A	Kilka procent populacji B
Niezgodne	- C	- D

Te kilka procent to te przypadki, kiedy stwierdzono nieprawidłowość przebiegu procesów prowadzących do udzielenia odpowiedzi, a mimo to te odpowiedzi okazały się takie same, jak uzyskane w trakcie wywiadu pogłębionego, a więc w efekcie zrealizowania przez respondenta drogi dochodzenia do odpowiedzi zgodnie z oczekiwaniami badacza. Sytuacja zgodności mogła być wynikiem przypadku: respondent w wyniku nieprawidłowych procesów udzielił określonej odpowiedzi (np. nie namyślając się wskazał na chybił trafił jakiś punkt kafeterii w pytaniach), później, w trakcie wywiadu pogłębionego udzielając odpowiedzi, która była wynikiem prawidłowych procesów jej formowania okazuje się, że respondent podziela to właśnie stanowisko, które wskazał bez zastanowienia, metodą wyboru losowego, w trakcie wywiadu kwestionariuszowego.

Powyższe rozważania dotyczyły sytuacji idealnych, tzn. budowanych w oparciu o założenie, iż metody weryfikacji wewnętrznej i zewnętrznej zastosowane w badaniach istotnie pozostają do siebie we wskazanej wcześniej relacji, a ich wykonanie jest doskonałe, że realizują stawiane przed nimi zadania w sposób idealny.

O tym, że w badaniach miały miejsce odstępstwa od tych założeń świadczą nie tylko doświadczenia i odczucia wyniesione z pracy koderskiej i kontrolnej jeszcze w fazie zbierania materiałów. Świadczy o tym, tab. 16, która prezentuje dla kolejnych pytań udział tych przypadków w całym zbiorze analizowanym, kiedy to wyniki obu metod weryfikacji tj. wyniki wywiadu pogłębionego i wy-

wiadu o wywiadzie są zbieżne. W kolumnie 2 tej tabeli wskazano liczebności odpowiedzi, które zostały pozytywnie zweryfikowane przez obie techniki weryfikujące - zewnętrzną i wewnętrzną. W kolumnie 3 znajdują się te przypadki, kiedy to obie techniki dały wynik negatywny - wywiad pogłębiony podaje w wątpliwość efekt procesu prowadzącego do udzielenia odpowiedzi w wywiadzie kwestionariuszowym, a wywiad o wywiadzie podaje w wątpliwość sam proces. W kolumnie 3 znajduje się suma przypadków z kolumny 2 i 3. Liczby te ukazują, w jakim stopniu w kolejnych pytaniach sprawdziła się hipoteza o wzajemnych relacjach obu technik weryfikacji. Przyjmując nieznaną stopień "doskonałości" respondentów, udział przypadków znajdujących się w kolumnie 4 jest najbardziej globalną miarą realizacji przez obie stosowane techniki weryfikacji założonego na początku badań i oczekiwanego wzajemnego ich stosunku.

T a b e l a 16

Częstość występowania odpowiedzi kwestionariuszowych sklasyfikowanych ze względu na wynik wywiadu o wywiadzie i wywiadu pogłębionego w poszczególnych pytaniach

Nr pytania	Odpowiedzi				
	prawidłowe i zgodne	nieprawidłowe i niezgodne	razem (2 + 3)	pozostałe	razem (4 + 3)
1	2	3	4	5	6
1	75 (46,9) (9,9)	14 (8,8) (4,4)	89 (55,7) (8,3)	71 (44,3) (9,1)	160(100)
2	70 (47,8) (9,2)	7 (4,7) (2,2)	77 (52,5) (7,1)	71 (47,5) (9,1)	148(100)
4	35 (23,5) (4,6)	42 (28,2) (13,3)	77 (51,7) (7,1)	72 (48,3) (9,2)	149(100)
7	47 (35,3) (6,2)	17 (12,8) (5,4)	64 (48,1) (5,9)	69 (51,9) (8,9)	133(100)
12	84 (56,6) (11,0)	18 (11,9) (5,7)	102 (67,5) (9,8)	49 (32,5) (6,3)	151(100)
15	58 (36,5) (7,6)	40 (25,2) (12,7)	98 (61,7) (9,1)	61 (38,3) (7,8)	159(100)
17	54 (38,3) (7,1)	28 (19,9) (9,9)	82 (58,2) (7,6)	59 (41,8) (7,6)	141(100)
19	74 (49,0) (9,7)	24 (15,9) (7,6)	98 (64,9) (9,1)	53 (35,1) (6,8)	151(100)
23	20 (17,9) (2,6)	27 (24,1) (8,5)	47 (12,0) (4,4)	65 (58,0) (8,3)	112(100)

Tabela 16 (cd.)

1	2	3	4	5	6
24	69 (45,7) (9,1)	16 (10,6) (5,1)	85 (56,3) (7,9)	66 (43,7) (8,5)	151(100)
42	107 (77,5) (14,1)	3 (2,2) (1,0)	110 (79,7) (10,2)	28 (20,3) (3,6)	138(100)
48	30 (22,2) (3,9)	44 (32,6) (13,9)	74 (54,8) (6,9)	61 (55,2) (7,8)	135(100)
49	38 (30,0) (5,0)	36 (28,3) (11,4)	74 (58,3) (6,9)	53 (41,7) (6,8)	127(100)
Razem	761 (100)	316 (100)	1077 (100)	778 (100)	1855

Jeśli podzielić pytania na 3 grupy ze względu na ustalany niezależnie stopień trudności, to procentowy udział łącznych rezultatów wywiadu pogłębionego i wywiadu o wywiadzie ilustruje tabela 17.

T a b e l a 17

Wyniki wywiadu pogłębionego i wywiadu o wywiadzie
a trudność pytań

Kwalifikacja odpowiedzi	Stopień trudności pytań			
	niski	średni	wysoki	razem
Prawidłowe i zgodne z wywiadem pogłębionym	50,6	37,6	32,7	40,8
Nieprawidłowe i niezgodne z wywiadem pogłębionym	7,1	20,2	24,5	17,2
Pozostałe	41,3	42,2	42,8	42,0
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Jak widać, trudność pytań nie zmienia skuteczności zastosowanych w badaniach metod weryfikacji, jeśli traktować je łącznie i zgodnie ze wstępnymi oczekiwaniami. We wszystkich grupach trudności procent przypadków, kiedy wyniki weryfikacji obu rodzajów przeczą sobie, oscyluje między 41-43. Rośnie natomiast wraz ze wzrostem trudności pytań procent takich odpowiedzi, które zostały zdyskwalifikowane przez obie stosowane techniki (7%, 20%, 24,5%).

Przedstawione wyżej rezultaty dotyczą danych uzyskanych przez

wywiad pogłębiony i wywiad o wywiadzie o nieokreślonym stopniu doskonałości. Czy zmieniają się wyniki, jeśli rezultaty jednej z tych metod, a mianowicie wywiadu pogłębionego — będziemy kontrolowali korzystając z danych praktycznie pewnych — z danych dokumentalnych? Analizę taką można sensownie przeprowadzić niestety tylko w stosunku do dwóch pytań, tj. pytania 48 i 49, a więc pytań dotyczących wysokości zarobków. W pytaniach 1 i 42 udział odpowiedzi prawidłowych jest tak duży, że uniemożliwia dalsze rozbijanie na podgrupy i tak nielicznych zbiorów.

Jeśli wśród odpowiedzi zgodnych z rezultatami wywiadu pogłębionego wyróżnimy takie, wśród których z kolei wywiad pogłębiony daje rezultaty zgodne i niezgodne z danymi dokumentalnymi i wśród odpowiedzi niezgodnych z rezultatami wywiadu pogłębionego także zgodne i niezgodne z danymi dokumentalnymi, to rezultaty są następujące:

Dla pytania nr 48 procent odpowiedzi zgodnych i prawidłowych oraz niezgodnych i nieprawidłowych przy "gwarancji" zgodności i niezgodności przez dane dokumentalne wynosi 44,3, a przy braku tej "gwarancji" — 29,0. Dla pytania nr 49 odpowiednie dane wynoszą odpowiednio 52% i 32%.

Oznacza to, że tam gdzie wywiad pogłębiony prowadzony był lepiej (zgodność rezultatów z danymi dokumentalnymi) tam częściej rezultaty weryfikacji obu rodzajów, zewnętrznej i wewnętrznej, są ze sobą zgodne i bliższe przyjętemu hipotetycznie modelowemu obrazowi.

Jerzy Koniarek

COMPARISON OF DIFFERENT WAYS OF VERIFYING INFORMATION
OBTAINED THROUGH QUESTIONNAIRE SURVEYS

Two types of verification of information were employed in the surveys: external verification and internal verification. External verification included comparison of responses to questions contained in the questionnaire with results of the expanded interview, supplemented in the case of some information also by data taken from documents. Internal verification consisted in evaluating the process of forming responses by the respondent. This evaluation was performed by comparing a model of such process with its real form being determined in the course of the interview about the interview.

Besides results of both verification types, the article contains also an attempt at determination of mutual relationships between both types of verification.

A hypothesis that answers to questions contained in the questionnaire of the interview, confirmed in the course of external verification will prove to be answers the formation process of which was conforming to the model of the process employed by the interviewer, was confirmed only in part.